

Vem är åskådare?

"Hjälp mig någon! Men ingen reste sig."

En morgon i augusti satt Tara McCartney på en London-buss, på väg till sitt jobb. Plötsligt skrek en kvinna "han knivhöggs honom!" på bussens övre plan.

En medelålders man hade sagt ifrån när en annan man kastade pommis frites på medpassagerarna. Som svar fick han sex knivhugg. Han orkade gå nedför trappan själv, sedan kollapsade han. Tara ringde på ambulansen, en annan passagerare sade åt chauffören att stanna. Sedan blev det tyst. Två andra yngre passagerare hjälpte mannen att lägga sig på golvet. Men de allra flesta satt kvar där de satt och verkade inte märka vad som hände. Sedan gick de flesta av och gick sin väg. Ingen hade heller ingripit en trappa upp när mannen stacks ned, kanske gick de så fort att ingen hann förstå vad som hände. Han dog senare på sjukhuset.

"Åskådar-effekten"

Med jämna mellanrum vaknar samma diskussion: ett övergrepp med förödande konsekvenser har ägt rum på öppen gata och ingen gjorde något. Vad är det som hindrar oss från att stoppa ett pågående överfall, och tvärtom, vad är det som gör det möjligt att ingripa?

Frågan har diskuterats sedan mordet på Kitty Genovese, som knivhögs på en gata i New York 1964. Det tog henne en halvtimme att dö och mördaren hann springa ifatt henne två gånger. Flera vittnen såg vad som hände, de ringde polisen, men gjorde inte mer. Ingen gick ut för att hjälpa henne. I debatten och i den psykologiska forskning som följde beskrev man detta som "åskådar-effekten".

I England började man efter flera liknande fall tala om "Walk on by-syndrom", gå förbi-sjukan: om ingen ser det som händer så händer det inte. Det är lätt att förstå

SPELAR ROLL

människors rädsla för att själva bli skadade om de ensamma skulle försöka avstyra ett "bråk". Men varför är det då så svårt att dela ansvaret och agera tillsammans för att avstyra en våldsam situation?

Vems är ansvaret?

Flera psykologiska undersökningar av "åskådareffekten" har kommit fram till ett märkligt resultat: ju fler människor som bevittnar samma övergrepp, desto svårare är det att få någon att gripa in. Det är som om man fördelar ansvaret mellan sig, så att alla bara får en liten del var. Ju fler man är, desto mindre del. Man kan alltid hävda att det är de andras ansvar, "ingen annan gjorde ju något". Här finns också en annan mekanism: man ser på varandra och bedömer andras passivitet som ett bevis på att man inte bör ingripa. Så kan man hamna i en ond cirkel av passivitet, där man förstärker varandras beteende, fastän man egentligen tycker att man borde agera.

Samtidigt kan det också vara tvärtom. Börjar någon i en större grupp att säga mot eller protestera mot ett övergrepp är det lättare att få fler att hjälpa till. Det finns helt enkelt en "ansvars-tröskel". Den som säger ifrån tar en risk. Men plötsligt det är mycket lättare för andra att gripa in. Den svåraste frågan ser ut såhär: har vi några gemensamma värderingar om vilket sätt att agera som är det riktiga?

Individ och grupp

Är problemet att vi dåliga på att agera i grupp? Så är det nog inte – det är ju lätt att göra som andra när det gäller att vända sig bort. Men många som varit offer för övergrepp på offentliga platser säger samma sak – det gäller att få kontakt med enskilda människor bland åskådarna, och säga: du där, hjälp mig! Du, kan just du ringa polisen, hämta vakten, kalla på ambulans?

Känner man sig sedd är det också lättare att känna ansvar. Märkligt nog blir det lättare att agera i grupp, att hjälpas åt, om man inser sitt individuella ansvar.

Filmerna

Lyssna på ungdomarna på filmerna – och ställ dig frågorna:

- Hur skulle du agerat om du varit där?
- Hur skulle du vilja agera om det hände igen?
- Var går gränsen för vårt eget ansvar för andra? Var tycker du att den ska gå?

Åskådare i historien

I de studier av Förintelsen som vuxit fram under de senaste decennierna arbetar man med tre olika, till synes självklara roller: **förövaren, offret, åskådaren**. Med tiden har den tredje kategorin framstått som alltmer komplicerad. Inte minst därför att så många överlevande "offer" vittnar om den brist på hjälp och solidaritet man upplevde från sina tidigare grannar och landsmän.

En anledning till att gruppen "åskådare" är svår att komma till rätta med, för att nu inte säga känslomässigt påfrestande att studera, är att vi har vissa förväntningar på medmänsklighet och ett moraliskt försvarligt beteende från andra och oss själva. Inom oss finns en naturlig förväntan att när en annan människa, eller folkgrupp, befinner sig i nöd bör vi själva eller någon annan i närheten helt enkelt komma till deras hjälp. Eller, som ett moraliskt minimum, åtminstone inte förvärra deras situation genom att uppvisa kall likgiltighet inför deras utsatthet. Denna grundläggande uppfattning förstärks av den ofrånkomliga insikten av att åskådarna spelade en stor roll i att göra Förintelsen möjlig, genom att just ställa sig vid sidan. Det är vad som gör gruppen så ofrånkomlig och viktig att studera – särskilt ur ett demokratiskt perspektiv.

För åskådaren finns det nämligen alltid ett ögonblick som rymde en möjlighet att välja, ett litet utrymme för handlingsfrihet, även under totalitära förhållanden och diktatorisk terror. Särskilt skrämmande är de ögonblick då medborgare och politiker i fria stater valt att inte sträcka ut en hjälpande hand.

Är åskådaren en förövare?

Somliga forskare har gått så långt som att se den "icke-hjälpande" åskådaren som en sorts förövare. För många "vanliga människor", men också för historiker, filosofer, sociologer och teologer blir insikten om att våra föräldrars eller farföräldrars generation stillatigande åsåg eller till och med bidrog till ett folkmord över en hel kontinent som en fasansfull chock som drabbar dem i roten av deras existens. Den hållning som formuleras av det inflytelserika museet för Förintelsen i Washington är också denna: **"att en av de grundläggande lärdomar vi kan dra av Förintelsen är att åskådaren har del i skulden. Den lärdomen går att tillämpa även på samtida problem och konflikter liksom på individuellt handlande. Bara åskådarens beslut att ingripa kan göra samhället mer mänskligt."**

Det är nu mycket svårt att värdera vilka överväganden som ligger bakom det man inte gör – hur ska man då, med forskningens hjälp, kunna avgöra hur mycket kunskap om situationens allvar som ryms hos den som väljer att avstå från att

SPELAR ROLL

ingripa? Hur ska man kunna mäta graden av kunskap hos den person eller rentav den myndighet som väljer att **inte** handla, och hur ska man kunna mäta följderna av de handlingar man aldrig utförde? Idag vet vi att det fanns gott om information till hands för den som ville veta vilka antijudiska handlingar och övergrepp som nazisterna, deras allierade och deras medlöpare genomförde under åren 1933 till 1945. Och nästan all denna information var tillgänglig även för dem som levde utanför de ockuperade zonerna i Europa och kunskap om de värsta övergreppen spreds snart efter det att de utförts.

Historikern måste försöka väga in vilken tyngd denna kunskap hade hos dem som valde att inte handla, vare sig vi talar om individer, institutioner eller regeringar. Man måste försöka reda ut vilka ansträngningar som gjordes för att skaffa sig säker kunskap om vad som skedde. Det är viktigt att förstå vad man visste – och hur denna kunskap sedan påverkade handlandet.

En "åskådare" är någon som vet att något fruktansvärt håller på att hända, men som väljer att inte riktigt förstå vad det är som händer. De vet att något outhärdligt pågår, men anser sig inte vara i position att kunna påverka det, och kan kanske finna vad de uppfattar som trovärdiga skäl att inte ens protestera mot vad som händer. I vissa sammanhang kan "åskådaren" tro eller intala sig att varje öppen protest "bara skulle göra det värre" för offret. Åskådaren kan vara likgiltig till vad offret drabbas av, eller låta bli att skaffa sig mer ingående kunskap om vad som händer, liksom de kan låta sitt samvete genom att intala sig att det inte går att göra något. Ett sådant avstånd, som kan vara både fysiskt och psykologiskt, gör det möjligt att inta en etiskt och moraliskt neutral hållning.

Att studera vad man *inte* gjorde

Ett stort antal studier har visat hur stora kunskaper som faktiskt fanns om vad som skedde i Europa, både hos allmänheten och inom regeringskretsar. Ändå anser många att om allmänheten bara vetat och förstått mer av vad som skedde skulle regeringarna tvingats agera snabbare och mer moraliskt än de gjorde.

Historikern Michael Marrus har formulerat saken så: " åskådarens roll i Förintelsen är ett deprimerande ämne: vantro inför folkmordets omfattning, utbredd likgiltighet, ovilja att bryta invanda mönster och faktiskt hjälpa judar (...) Men den som vill förstå vad som hände måste koncentrera sig på vad som **inte** hände, vilket är ovant för historiker.

SPELAR ROLL

Just genom att inte göra något alls för Europas judar, vare sig under 30- eller 40-talet, bidrog de Allierade genom sin likgiltighet, sina invandringshinder och allmänt antijudiska hållningar till folkmordet på den europeiska judenheten. Men så småningom började man ställa samma frågor om de neutrala ländernas agerande som åskådare när det gällde politik, diplomati och ekonomiska transaktioner. Framförallt kom det att gälla de två europeiska demokratierna Sverige och Schweiz. Det finns stora likheter i deras handlande.

När alltfler judar sökte skydd inom deras gränser förstärkte de sina "pappersmurar". Deras utrikesdepartement samarbetade med tyskarna och de begärde att judars pass skulle märkas speciellt, vilket ledde till den ökända, röda "J"-stämpeln. Men under kriget intog de båda länderna alltmer olika hållningar. Schweiz höll fast vid sina hårda linje och vägrade judar asyl, och sände tillbaka tusentals i tyska händer. Sveriges hållning förändrades alltmer ju längre tiden gick.

Sverige tvingades under hösten 1942 att ta ställning då tyskarna och deras norska medlöpare attackerade Norges lilla judiska befolkning. Nu var det skandinaviska judar som förföljdes, och Sveriges kollektiva samvete tillät inte landet att "se på" medan ett "broderfolk" hotades, så som man tidigare gjort.

En annan grupp av åskådare som man tidigare inte särskilt studerat, utgörs av de civila som befann sig inom "tredje rikets" gränser och i det ockuperade Europa. Den centrala frågan här är hur mycket man tilläts och kunde veta liksom hur en sådan kunskap påverkade inställningen till makthavarna liksom till de allt mer kringrädda judarna. Reagerar man på samma sätt till outhärdlig kunskap om man lever i en totalitär stat präglad av terror som om man lever i en demokrati?

Och hur ska man kunna jämföra och förstå reaktionerna hos så pass olika nationer och folkgrupper som polacker som tvingas bo och arbeta inom synhåll från ett dödsläger och tyska civila som slåss om att få köpa möbler som lämnats kvar av deporterade judar? Historikerna ser idag rätt olika på agerandet hos en tysk civilperson i Stuttgart eller Bochum, en polisman i franska Vichy, quislingar i Norge och Belgien, prästen i Zagreb eller Krakow, järnvägstjänstemannen i Slovakien eller Holland, tysktalande minoriteter i Östeuropa och många andra som levde under "speciella" villkor. "Åskådarens" omständigheter från den ena sidan av kontinenten till den andra framstår med ens i alla sina komplikationer.

Det gick att påverka – om man ville

Studier av den tyska polisen, av Gestapo och av tyska civila långt från dödsfabrikerna visar att regimen var betydligt känsligare för den allmänna opinionen än man länge trott. Den var mycket rädd för att bli impopulär. Och utan folkligt stöd skulle naziregimen ha fallit samman, polisstat eller ej. Det finns numera gott om forskning som visar att regimen antisemitiska åtgärder hade folkligt stöd hos större delen av befolkningen, vars deltagande i förföljelserna gjorde dem möjliga. Sådana frivilliga inslag i förföljelsen var nästan alltid anonyma, men hade varit i stort sett verkningslösa utan regimen resurser när det gällde att utrota den judiska befolkningen.

Ett talande exempel på vilket positivt inflytande den allmänna opinionen kunde ha haft mot judeförföljelserna, om folket och dess ledare stigit ur sin åskådarroll och protesterat är vad som hände med Eutanasi-(eller "Dödshjälp"-)programmet "T4". Det inriktade sig främst på handikappade och "asociala arier", men drabbade även judar. Det genomfördes på ett så öppet sätt att det chockerade allmänheten som protesterade mot vad den såg. Offentliga protester mot vad man uppfattade som statligt organiserat mord framfördes av biskopen August von Galen i dennes berömda predikan i augusti 1941. Hans och andras protester fick regimen att ställa in just denna sorts massmord, eller i alla fall maskera dem bättre. Von Galen grundade sin protest på humanistisk moral protesterade dock aldrig mot behandlingen av judarna. Särskilt chockerande är det att se hur stora grupper av den tyska befolkningen mer eller mindre mutades till att acceptera folkmordet genom att få ta del av bytet från de mördade, som regimen generöst delade med sig av. Alla visste var dyrbarheterna kom från, men "åskådarna" bar den kunskapen med lätthet.

Mitt bland alla dessa tragedier försökte några få tyska civila hjälpa ett än mindre antal judar i nöd. En man som arresterats för att ha gömt en jude förklarade för Gestapo att "vi hade känt varandra sedan vi var barn och nu var han alldeles ensam."

Det finns dock, som en tysk historiker påpekat, inga belägg för att tyskar dömdes till döden för att ha hjälpt judar.

Det är otydligheten som är huvudsaken

Koncentrationslägren och dödsfabrikerna fanns nästan överallt på den europeiska kontinenten, vilket visar hur omfattande antalet "åskådare" också var. Bara den fysiska närheten mellan åskådarna och offren visar hur ihålig tanken på att "ingen visste" verkligen är. Okunnighet är ingen fungerande ursäkt. Men vad man verkligen förstod av vad man såg är svårare att sätta sig in i. Och de som begriper hur spridd kunskapen om vad som hände faktiskt var reagerar sällan särskilt positivt på försök att diskutera saken. Skammen över vad far och farfar gjorde – eller inte gjorde – är ännu för stor.

Studiet av åskådarens roll under Förintelsen kommer säkerligen att fortsätta att fördjupas. Det är otroligt viktigt att förstå varför de föregående generationerna visade så litet av solidaritet med sina oskyldiga judiska och romska grannar. Men våra begrepp kommer att förändras, fram och tillbaka, och vår förståelse likaså.

Begreppet "åskådare" kommer att fortsätta att var svårfångat. Lärare vet att många elever fordrar enkla och tydliga definitioner för att kunna ta till sig kunskap. Det är svårt att undervisa om och förklara det moraliskt mångtydiga. Men det är särskilt viktigt att just lärare och pedagoger undviker förenklingar. Ska man kunna dra några användbara lärdomar av åskådarnas historia måste man just våga skärskåda denna moraliska otydlighet – det är den som är huvudsaken Hanna Arendt sade att "lever man under tyranni är det lättare att handla än att ägna sig åt eftertanke." Även om det nu skulle vara sant när det gäller den enskilda individen stämmer det inte på regeringar och deras ledare. De hade möjligheter att ingripa och påverka folk mordets utfall. Bevisbördan från Förintelsen visar att man alltför ofta valde att *inte handla*. Det är denna fruktansvärda omständighet som gör det så viktigt att skriva och forska om "åskådaren". Och som gör det så plågsamt.

